

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM |

Takács Miklós

Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról

Pap N.- Kitanics M. – Gyenizse P.- Szalai G. – Polgár B.
Sátorhely vagy Majs?

A mohácsi csata centrumtárságának lokalizálása

B. Szabó János

Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje
(1630–1636)

Nagy Kornél

Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény katolikus (unitus)
egyház a 18. században

Novák Attila

Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es években

Andreas Schmidt-Schweizer

A német egység mint kihívás Magyarország számára, 1989/1990

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2.
LXI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Takács Miklós** • Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról
a településrégész szemszögéből 165
- Pap Norbert**- **Kitanics Máté** – **Gyenizse Péter**- **Szalai Gábor** –
Polgár Balázs • Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői
– A mohácsi csata centrumtériségének lokalizálása 209
- B. Szabó János** • Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636) 247
- Nagy Kornél** • Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény
katolikus (unitus) egyház a 18. században 267
- Novák Attila** • Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es
években 285
- Andreas Schmidt-Schweizer** • A német egység mint kihívás
Magyarország számára, 1989/90 311

MŰHELY

- Kádas István** – **Skorka Renáta** – **Weisz Boglárka** • Kereskedelmi források
a középkori magyar gazdaság szolgálatában 329

AZ ELKÉPZELT „ARANYKOR” Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház a 18. században

NAGY KORNÉL

GOLDEN AGE IMAGINED

The Armenian Catholic Uniate Church in Transylvania in the 18th Century

The history of the Armenians in Transylvania has been the source of several myths. One of them is the common belief that the 18th century was a kind of golden age for the Armenian community of Transylvania. This myth was caused before all by the mist that had long covered the history of the Transylvanian Armenians in the 18th century, and the relatively recent emergence of the topic on the agenda of historical research. In reality, the Armenians of Transylvania and their church, united with Rome, struggled for their mere survival throughout the 18th century. The background to this struggle was constituted by serious church historical and confessional disputes and conflicts, many of them going back to the late 17th century. The aim of the present paper is accordingly to explore and nuance this myth in the light of recently discovered sources. It also seeks to answer the question of whether the 18th century was indeed a golden age for the Armenian community of Transylvania, especially regarding the history of their church.

Keywords: Armenian Catholic Uniate Church, Transylvania, golden age, 18th century

Hosszú évtizedeken át tartotta magát az a nézet, miszerint az erdélyi örmény közösség a 18. században élte „aranykorát” [Oskeadar; Oskeadar].¹ Ennek a megállapításnak elsősorban az volt az oka, hogy az erdélyi örmények 18. századi történelmét – különös tekintettel az egyháztörténetükre – a tudományos kutatás csupán az elmúlt esztendőik során vette górcső alá. E téma alaposabb vizsgálata azért is indokolt, mert a 18. századi Erdély egyház- és művelődéstörténetének tudományos kutatása hosszú ideje elhanyagolt. Ezért írásomban arra teszek kísérletet, hogy ezt a kijelentést megfelelő forráskritikával kezeljem, és a közelmúltban feltárt kútfők segítségével tisztázzam és árnyaljam.

Nagy Kornél, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, az MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet–Európában (1500–1800) Lendület Kutatócsoport tagja. Jelen közlemény témájában a 2008., a 2010. és a 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó-ösztöndíj jóvoltából végeztem levéltári kutatásokat Rómában és Vatikánvárosban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

¹ Az erdélyi örmények úgynevezett aranykoráról lásd legújabban Claude Mutafian: *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*. Paris, 2018. 303–304.

A kutatást megnehezítette az a tény, hogy az erdélyi örmény egyházra vonatkozó iratok és források túlnyomó többségét nem hazai, hanem külföldi, elsősorban szentszéki gyűjteményekben őrzik. A hazai, valamint az erdélyi levéltárak csak töredékes és hiányos iratanyagot őriznek az erdélyi örmények történetére vonatkozóan. Így a szentszéki levéltárakban található dokumentumok nélkül e téma kutatása eleve kudarcra van ítélve.

Tagadhatatlan tény, hogy az örmény unitus, vagy más néven örménykatolikus egyház (a görögkatolikushoz hasonlóan) a rekatolizáció szülötte, és Kelet-Európában, az akkori Lengyelország (Galícia és Pódolia), a mai Ukrajna területén jött létre a 17. században.² A jelen tanulmány címében is szereplő örménykatolikus mint felekezeti jelölő fogalom, ismereteink szerint az írott forrásban először Erdéllyel kapcsolatban bukkant fel. E forrás III. Károly császár és király 1726-ban kelt parancsa, mely arra utasította az erdélyi örményeket, hogy mindaddig az erdélyi római katolikus püspököknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmességni, amíg számukra a Szentszék áldásával unitus püspököt nem neveznek ki.³

Az erdélyi örmény unitus vagy katolikus egyház a 18. évszázadban gyakorlatilag a puszta létéért küzdött, és dogmatikai, valamint joghatósági viták miatt többször összetűzésbe került a Rákóczi-szabadságharc után újjászerveződő erdélyi római katolikus püspökséggel. Ennek okai még a 17. század végének eseményeiben gyökereztek, ezért röviden szükséges összefoglalnom a történelmi előzményeket.

Az örmények még keleti vagy apostoli (arab'elakan)⁴ felekezetüként 1668–1672 között a háborúk és az üldöztetések elől menekültek be Moldvából és Lengyelországból az Erdélyi Fejedelemség területére.⁵ Letelepedésüket követően majd húsz évvel az erdélyi örmény közösség a Szentszék által szervezett katolikus missziók látókörébe került. Ebben kulcsszerepet játszott az 1627–1681 között, Nikol Torosowicz [Mikołaj/Nikołós T'orossean] (1604–1681) unitus érsek vezetésével katolikussá vagy unitussá váló lembergi örmény érsekség. Ez az egyházi intézmény kezdeményezte körükben a katolikus missziókat a Szentszéknél az 1680-as évek elején.⁶ Róma támogatta, és jóváhagyta azt is, hogy egy sike-

² Erről lásd bővebben Gregorio Petrowicz: *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda (1624–1681)*. Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta 135); Edmond Schütz: *An Armenian-Kipchak Document of 1640 from L'vov and its Background in Armenia and in the Diaspora*. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of Central and South-Eastern Europe*. Ed. György Kara. Bp., 1987. 247–330.

³ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide” (Róma) (= APF) Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 96. Fol. 143^v–144^r; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 601^r; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. Közzéteszi Kovács András – Kovács Zsolt. Kolozsvár, 2002. I. 90.

⁴ A cikkben szereplő örmény neveket és fogalmakat a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] (= AIEA) által elfogadott átírási szabályzat szerint adtuk meg.

⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 525^r–526^v; Fol. 602^r–610^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155^r–156^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41^r–46^v; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár (Budapest) (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 15. Pag. 248.; Uo. Cod. 16. Pag. 33.; Uo. Cod. 21. Pag. 81–82.

⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 378^r–381^v.

res vallási unió esetén az erdélyi örmények felett a lembergi örmény unitus érsekség gyakorolja majd az egyházi joghatóságot.⁷

Róma nem sokkal később meg is találta a megfelelő egyházi embert Oxendio Virziresco⁸ (1654–1715) moldvai születésű örmény világi pap személyében, aki a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának⁹ [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] papneveldejében, az 1627-ben alapított Collegium Urbanumban végezte teológiai tanulmányait.¹⁰ Az örmény misszionárius 1685-ben kezdte meg hittérítői tevékenységét Erdély területén, és a kezdeti nehézségek ellenére munkáját csakhamar siker koronázta.¹¹ 1689-ben, Lembergben a keleti szertartású erdélyi örmények hivatalosan is kimondták Rómával az egyházi uniót.¹² A Szentszék méltányolta az örmény unitus misszionárius fáradozásait, és 1690-ben címzetes püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának nevezte ki Oxendio Virzirescót.¹³ Mindemellett egy nagyon fontos másik esemény is történt. A Szentszék a lembergi unitus érsekség tiltakozása ellenére az erdélyi örményeket 1690-ben a saját egyházi joghatósága alá helyezte. Róma ugyanis figyelembe vette a bécsi udvar és magyar egyház érdekeit is, ezek pedig az 1601 óta gyakorlatilag betöltetlen erdélyi egyházmegyét szerették volna újjászervezni és az erdélyi püspöki széket minél előbb be akarták tölteni. A 18. századi egyházi joghatósági problémák voltaképpen e törekvésekben gyökereztek.¹⁴

A Szentszék az örmény unitus püspöknek meghagyta, hogy nemcsak az erdélyi örmények, hanem a katolikus magyarok lelki gondozásával is foglalkoznia kell, mivel abban az időben nem volt római katolikus püspök Erdélyben.¹⁵ Mi több, az örmény unitus püs-

⁷ APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126^r–127^r, 134^r–135^v.

⁸ A Virziresco felvett név, és a román Värzärescuból származik. A család neve eredendően Stefanowicz (*Step'anean*) volt, a 17. század második harmadában települt át [az akkori Lengyelország, a mai Ukrajna területén fekvő] Kameniec-Podolski városából Moldvába. Erről lásd Éble Gábor: *A szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*. Bp., 1915. 11–19.

⁹ Továbbiakban az intézmény nevére a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

¹⁰ APF Acta SC Vol. 51. Fol. 114^{r-v}, Fol. 232^{r-v}, 255^{r-v}; uo. Vol. 54. Fol. 207^{r-v}; uo. Vol. 55. Fol. 60^{r-v}; uo. Vol. 57. Fol. 81^{r-v}; APF Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 490. Fol. 110^{r-v}; uo. Vol. 491. Fol. 12^{r-v}, 13^v; uo. Vol. 492. Fol. 310^v, 313^{r-v}; uo. Vol. 493. Fol. 30^r–31^v, 376^v+377^v+378^v; uo. Vol. 495B. Fol. 232^r–234^v; uo. Vol. 497. Fol. 335^{r-v}; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 70. Fol. 53^{r-v}, 54^r; uo. Vol. 72. Fol. 1^v–2^r; uo. Vol. 73. Fol. 252^{r-v}; uo. Vol. 74. Fol. 19^{r-v}; APF Collegio Urbano (= Coll. Urb) Vol. 1. Fol. 268^r, 272^v; Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma) (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81^{r-v}. Személyéről és pályájáról lásd bővebben Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco unitus püspök portréja*. In: *Távol az Ararattól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013. 17–27.

¹¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468^r–469^v; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472^{r-v}.

¹² APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 418^r, 434^{r-v}, 462^{r-v}, 465^{r-v}, 488^r, 490^r, 498^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13^{r-v}.

¹³ APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165^r–169^v; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94^r; uo. Vol. 512. Fol. 179^{r-v}; APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 644^r, 645^r–646^v, 647^{r-v}, 648^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 215^{r-v}; ELTE EKK Coll. Hev. 21. Pag. 83.

¹⁴ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^r–19^v; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61^{r-v}, 63^r–64^r; uo. Vol. 507. Fol. 87^r–88^v; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80^v–81^v; APF CP Vol. 29. Fol. 613^{r-v}, 628^r–629^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 221^r.

¹⁵ Erről a problémáról lásd bővebben Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae Vol. 2) 269–286.

pök hivatali ideje alatt magyar ajkú katolikus papokat szentelt fel, és rendszeres egyházlátogatásokat végzett Erdély-szerte, katolikus plébániákon.¹⁶ Ez vezetett aztán a 18. századi konfliktusokhoz az addigra már létrejött erdélyi katolikus püspökséggel. Ekkor az örmény unitus püspök egykori, katolikusokkal kapcsolatos tevékenységére hivatkozva az erdélyi katolikus püspökök avatkoztak be az erdélyi örmény unitus egyház ügyeibe. Oxendio Virziresco püspök 1690–1715 közötti hivatalát a közösségén belül számos konfliktus és vita jellemezte, amely az örmény rítus, az egyházi unió, a liturgikus nyelv és régi egyházi szokások értelmezése körül robbant ki. Az örmény unitus püspök származása ellenére a latin rítus híve volt, és a régi örmény egyházi szokásokat eretneknek és szakadárnak minősítette. Virziresco püspök hozzáállása a későbbiekben arra szolgáltatott okot az erdélyi római katolikus püspökök számára, hogy kifogásolják az örmény unitus rítus létét Erdélyben.¹⁷ Ugyanakkor a latinizáció kérdésében a Rákóczi-szabadságharcot követően Oxendio Virziresco álláspontja jelentősen megváltozott. 1711 után az örmény unitus rítus megtartása, valamint örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal állandó erdélyi jelenléte mellett tört lándzsát. A püspök véleményének formálásában az 1690-es évek egyházi konfliktusai és a Rákóczi-szabadságharc játszottak szerepet. Az említett viszályok miatt a hívek száma jelentősen csökkent: rengeteg örmény család hagyta el Erdélyt, és települt vissza Moldvába, ahol nem sokkal később visszamondta az egyházi uniót.¹⁸ Oxendio püspök álláspontjának változását azonban Erdély római katolikus püspökei szinte kivétel nélkül figyelmen kívül hagyták.

Az egyházi uniót lebonyolító Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halála után az erdélyi örménység körében új helyzet állt elő.¹⁹ Egyrészt az unitus püspöki hivatal megüresedett, és ily módon az erdélyi örmények egyházi vezető nélkül maradtak, a közösség vezetői nem tudtak megegyezni Oxendio Virziresco utódlásában.²⁰ Másrészt a Szentszék sem talált olyan alkalmas egyházi személyt, akit kinevezett volna püspöknek az erdélyi örmények élére. Annak ellenére sem, hogy Oxendio püspök még közvetlenül a halála előtt írt végrendeletében a Lengyelországban működő, de igen erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszkát [Step'an Step'anean Rõšk'ay] (1670–1739), Hymeria címzetes püspökét nevezte meg utódjának.²¹ A Szentszék missziókat felügyelő szerve,

¹⁶ APF Acta SC Vol. 83. Fol. 7^r-8^v; APF SOCG Vol. 861. Fol. 92^r-^v; APF Lettere SC Vol. 152. Fol. 368^r-^v; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 14.; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 187–188.

¹⁷ A konfliktusokról lásd az alábbi publikációkat: Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi Fidelis relatio.) *Történelmi Szemle* 50 (2008) 251–285.; Uő: Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). *Századok* 143 (2009) 945–974.

¹⁸ APF Acta SC Vol. 72. Fol. 17^r-^v; uo. Vol. 82. Fol. 144^v-147^r, 172^r-^v, 443^r-^v; APF SOCG Vol. 572. Fol. 283^r-285^v; uo. Vol. 580. Fol. 560^r-565^v; APF Lettere SC Vol. 101. Fol. 36^v-37^r, 47^v-48^r, 255^r-^v, 263^r-264^v; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Erdélyi Fiscalis Levéltár XII ½. Fasc. 2. Litt. A.

¹⁹ APF Acta SC Vol. 85. Fol. 169^r-^v, 169^v-171^r, 582^r; APF SOCG Vol. 598. Fol. 264^r, Fol. 265^r-266^v, 267^r-268^v; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57^r-58^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 544^r-545^v, 552^r-553^v.

²⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 588^r.

²¹ Stefan Stefanowicz Roszkát magas szintű teológiai képzettsége és felkészültsége miatt a Propaganda Fide már a 18. század elején is potenciális örmény unitus püspökjelöltnek tartotta. Erről lásd bővebben APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166^r; uo. Vol. 71. Fol. 259^r; uo. Vol. 80. Fol. 178^r, 297^r-^v; APF SOCG Vol. 571. Fol. 629^r-^v;

a Propaganda Fide több ízben is mérlegelte Roszka jelöltségét, de a szentszéki bíborosok végül nem tudtak dűlőre jutni, amiben szerepet játszott az is, hogy a magyar katolikus egyház nem akarta támogatni az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltését.²² Így aztán az örmény püspöki szék továbbra is üres maradt.²³ Ez az esemény gyakorlatilag egybeesett az erdélyi római katolikus püspökség újjászervezésével, valamint Mártonffy György²⁴ (1663–1721) püspök színrelépésével.²⁵

Az új katolikus püspököt még 1713-ban nevezték ki, de csak három év múlva, 1716-ban foglalta el véglegesen székhelyét Gyulafehérváron.²⁶ Ez az aktus az erdélyi katolikusok körében komoly eredménynek számított, hiszen Naprágyi Demeter (†1619) püspök 1601. évi elüldöztetése után Mártonffy György volt az első olyan római katolikus főpap, aki végleg meg tudta vetni a lábát Erdély területén.²⁷

Mártonffy mindent elkövetett annak érdekében, hogy megszilárdítsa a római katolikus egyház megtépázott tekintélyét Erdélyben. Emiatt azonban összeütközésbe került a püspök nélkül maradt erdélyi örménységgel. 1718-ban, az ő utasítására vizsgálták a kolozsvári konventuális (minorita) és obszerváns ferences szerzetesek az örmények vallási szokásait.²⁸ Ennek hatására 1719-ben Mártonffy püspök olyan dokumentumot állíttatott össze a Szentszék számára, miszerint az erdélyi örmények az 1689. évi egyházi egyesülé-

uo. Vol. 573. Fol. 365/^{r-v}, 366^r-368/^v, 370^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83^r-84^r, 96^r, 720^r; uo. Vol. 5. Fol. 225/^{r-v}, 230^r, 342^r, 642/^{r-v}; uo. Vol. 6. Fol. 37^r, 176^r, 177^r, 230^r, 588/^{r-v}, 642/^{r-v}; Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. I–II. Szerk. Őze Sándor – Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006–2007. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás 1–2) I. 39–46.; Kovács Bálint: A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. *Látó. Irodalomtörténeti Folyóirat* 18 (2008) 4. sz. 53–66.; *Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLIII. Benedictus Odelaschi-Erba*. Ed. Iosephus Andreas Gierowski – Ioannes Kopiec. Cracoviae, 2009. I. 25., 30.; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 133. 192.; Piruza Mnacakanian: *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanislawowie 1715-1739*. Lehahayer – *Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*. Pod. red. Krzysztof Stopka. Kraków, 2010. (Historia Iagellonica 1) Vol. 1. 123–133.

²² APF Acta SC Vol. 85. Fol. 169/^v-171^r, 437^r-438/^v, 582^r, 587^r-589/^v; APF SOCG Vol. 601. Fol. 550/^{r-v}; APF Lettère SC Vol. 104. Fol. 57^r, 231/^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 642^r-643/^v.

²³ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 113^r. Erről lásd Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686-1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 7, Historica 10) 166–169., 173–175.

²⁴ Az erdélyi (csikkarcfalvi) születésű Mártonffy György püspök családneve eredendően Márton volt. Ezt a névváltoztatást maga a püspök eszközölte ki, miután bárói rangra (*liber baro*) emelték. Ez ugyanakkor mintegy fél évszázadig bevett szokássá vált az erdélyi római katolikus püspökök körében – Bajtay Antal (1717–1775), későbbi erdélyi római katolikus püspökkel bezárólag. Erről lásd röviden György Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746-1815) életrajzából*. S. a. r. Fejér Tamás. Bp., 2009. (METEM Könyvek 68) 19–20.

²⁵ APF Acta SC Vol. 86. Fol. 75^r-76/^v, 102^r-103/^v; APF SOCG Vol. 600. Fol. 535^r, 536^r; uo. Vol. 601. Fol. 550^r-552/^v+553/^v.

²⁶ Mártonffy György püspökjelölti perének egyik kihallgatott tanúja maga az éppen akkor Bécsben tartózkodó Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök volt. Erről lásd Galla: *Ferences misszionáriusok*, 273–274.

²⁷ APF Acta SC Vol. 74. Fol. 55^r; APF SOCG Vol. 535. Fol. 1^r-3/^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 3. 46^r-52/^v; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 156–157.

²⁸ APF SOCG Vol. 617. Fol. 324^r, 325^r+328/^v+329/^v. Erről lásd még bővebben Nagy Kornél: *Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése*. In: *Örmény diaszpóra*, II. 156–169.; Nagy Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 1. sz. 68–84.

sük ellenére továbbra is régi, eretnek szokásoknak hódolnak.²⁹ A püspök Lazar Budachowicz³⁰ (1668–1721) szamosújvári plébánost, valamint helyettesét, Michál Minas Theodorowiczot (1689–1760) nevezte meg felelősként, akiknek vezetésével az erdélyi örmények újfent visszatértek őseik tévelygő hitére, és visszamondták az 1689. évi egyházi egyesülést. Sőt a püspök szerint mindkét örmény pap titkon az örmények régi eretnek és egyúttal szakadár hitét gyakorolta. Mártonffy azt is hangoztatta, hogy a két pap az erdélyi örmény közösséget a már említett vallási unió megtagadására tüzelte fel.³¹

Az erdélyi római katolikus püspök, illetve a segítői által fő bűnösnek kikiáltott Budachowiczra többek között azért is terelődött a gyanú, mert korábban szembekerült Oxendio Virziresco püspökkel egy 1697-ben, Besztercén kirobbant egyházi viszályban. Oxendio püspök az 1689. évi egyházi unió értelmezése kapcsán vitába szállt a besztercei örmény unitus klérussal, és a püspök (alaptalanul) monofizita eretnekséggel vádolta meg az ottani papokat.³² Budachowicz azonban a bevádolt besztercei papok védelmére kelt, és emiatt Oxendio őt is eretnekséggel, illetve engedetlenséggel vádolta meg.³³ Erről Mártonffy mindent tudott, hiszen akkori „jobbkeze”, Antalfy János (1644–1728), az erdélyi székeskapitán nagyprépostja, majd későbbi erdélyi püspök, akkor mint egyszerű plébános személyesen is részt vett az 1697. évi besztercei örmény egyházi vita kivizsgálásában³⁴

Budachowicz és Theodorowicz Mártonffy vádjait nyomban visszautasították. Válaszukban pontról pontra haladva cáfolták meg a püspök által leírtakat. Véleményük szerint az erdélyi unitus hitű örmények mindig is hűek voltak a római egyházhoz, és soha nem hódoltak semmilyen eretnek szokásnak vagy rítusnak, amióta 1689-ben hivatalosan is egyházi unióra léptek Rómával. Sőt emiatt maga az egész erdélyi örmény közösség is felháborodott. Azt kifogásolták, hogy Mártonffy püspök hamisan és alaptalanul vádaskodik, és ezért jogorvoslatért az erdélyi örmények a Szentszékhez fordultak.³⁵

Ennek folytán a Propaganda Fide az ügy kivizsgálása végett Erdélybe küldte az unitus Xač'atur Ařak'elean OMeč (Don Accador, Cacciatur Araciel) (1666–1740) anyaországi

²⁹ Vanyó Tihámér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815*. Pannonthalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2) 1933. 115–116.

³⁰ Lazar Budachowicz szamosújvári örménykatolikus (unitus) plébános, mint a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke, 1690 óta tartózkodott Erdélyben, és 1715-ig közvetlenül Oxendio Virziresco püspök mellett szolgált. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82^r–83^v.

³¹ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 79^r–81^v, 109^r–114^v, 156^r–158^v, 178^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39^r, 40^r–41^v, 42^r.

³² APF Acta SC. Vol. 68. Fol. 62^r–67^v; APF SOCG. Vol. 529. Fol. 266^r–269^v, 272^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 517^r, 518^r, 520^r–^v, 521^r, 522^r–^v, 523^r–^v, 524^r, 526^r–^v, 531^r; Archivio Segreto Vaticano (Vatikánváros) (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 159^r–160^v, 161^r, 164^r–^v, 165^r.

³³ A későbbi vizsgálatok Lazar Budachowiczot tisztázták és egyúttal felmentették az engedetlenség, valamint az eretnekség vádja alól. Erről lásd APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107^r–116^v; APF SOCG Vol. 532. Fol. 469^r, 470^r–471^v; APF Lettere SC Vol. 88. Fol. 30^r–31^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 525^r–^v.

³⁴ APF SOCG Vol. 532. Fol. 472^r. Erről lásd még Nagy Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 1. sz. 113–114.

³⁵ Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 77–78.

születésű örmény apostoli vizitátort, mechitarista szerzetest, vardapetet³⁶ egyúttal a Collegium Urbanum egykori növendékét. A nevezett vizitátor jól ismerte az örmény unitusok problémáját, sőt tisztában volt a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció helyzetével is, mivel a 17–18. század fordulóján Belgrádban, Konstantinápolyban és Temesváron is működött misszionáriusként.³⁷ A vardapet hosszas vizsgálódásokat követően megállapította, hogy Mártonffy püspök vádjai megalapozatlanok voltak.³⁸ Ezért Pier Luigi Caraffa (1677–1755), a Propaganda Fide titkára, Girolamo Grimaldi (1674–1733) bécsi apostoli nuncius, Edessa címzetes érseke, valamint Giuseppe Sacripante (1645–1727) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa az ügy kivizsgálása érdekében a Szent Hivatal Legfőbb Kongregációjához [Sanctum Officium, Suprema Sacra Congregazione del Sant’Uffizio] is fordult, hogy tüzetesen nézze át a Mártonffy által megfogalmazottakat. Továbbá azt is megkérdezték a hivataltól, hogy a püspöknek van-e joga beavatkozni az erdélyi örmények egyházi ügyeibe.³⁹

A szentszéki hivatal 1720-ben egy hosszas latin nyelvű jelentést készített az ügyről. Ebben az állt, hogy az erdélyi római katolikus püspöknek az 1215. évi IV. lateráni zsinat 9. kánonja alapján felhatalmazása és kötelessége van beleavatkozni az egyházmegyéjében élő keleti (unitus) rítusú keresztények ügyeibe, különösen akkor, ha liturgiájukban és rítusukban a római katolikus egyház gyakorlatától merőben ellentétes anomáliákat tapasztal.⁴⁰ Ezt a dokumentumot ismereteink szerint eljuttatták a bécsi nunciatúrán keresztül Erdélybe is. Ugyanakkor e jelentés arra egyáltalán nem tért ki, hogy az erdélyi örmények esetében az egyházi joghatóságot az 1690. év óta nem az erdélyi katolikus püspök, hanem közvetlenül a Szentszék, pontosabban a Propaganda Fide gyakorolta, és ezt a tényt Mártonffy püspök, valamint közvetlen munkatársai teljesen figyelmen kívül hagyták. A Propaganda Fide bíborosai ezzel, valamint a Szent Hivatal jelentésének tartalmával természetesen tisztában voltak, ám ők hivatalos ülésükön ezzel az üggyel érdemben nem is foglalkoztak. Ráadásul a Propaganda Fide nem marasztalta el Mártonffy püspököt, annak ellenére sem, hogy saját egyházi joghatóságán kívül élő hívek ügyeibe avatkozott be.

³⁶ Vardapet pehlevi (közép-perzsa) eredetű kölcsönzés az örmény nyelvben. A teológia és a kánonjogban járatos tudós szerzetes pap az örmény keleti (apostoli) és az örménykatolikus (unitus) egyházakban.

³⁷ APF SOCG Vol. 562. Fol. 607/^{r-v}+610/^v+611/^v; uo. Vol. 623. Fol. 293; APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 269; uo. Vol. 2. Fol. 156/^{r-v}, 372^r. Erről lásd még Keworg Bardikian: *A Reference Guide to Modern Armenian Literature. 1500-1920*. Detroit, 2000. 94.; Kovács Bálint: Az erdélyi örménykatolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra*, I. 61.; Uő: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században. In: uo. II. 40.; Armenuhi Drost-Abgarjan – Bálint Kovács – Tibor Márti: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig-Eger, 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin 1) 2011. XXXII-XXXIII.

³⁸ APF SOCG Vol. 617. Fol. 319/^{r-v}, 320^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 62^r, 80^r-81^r.

³⁹ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 81^r; APF SOCG Vol. 617. Fol. 323; APF Lettere SC Vol. 108. Fol. 42/^v, 45/^{r-v}, 46/^{r-v}, 47/^{r-v}, 48/^v, 49/^v, 65/^v-66^r, 67/^v-68^r, 94^r-95/^v, 147/^v, 414/^v.

⁴⁰ Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Vatikánváros) (= ACDF) Storia Stanza (= St. St.) UV. 59. Nr. 18. A dokumentumot a jeles egyháztörténész, Mihalik Béla Vilmos bocsátotta rendelkezésemre, amelyet hálással köszönök!; APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 4/^{r-v}; uo. Vol. 90. Fol. 677^r-679/^v; APF SOCG Vol. 618. Fol. 300/^{r-v}, 396^r, 398^r-399/^v; uo. Vol. 627. Fol. 288/^{r-v}, 289/^{r-v}, 290/^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 108. Fol. 353/^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 29^r; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 169., 180-181.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 274.

Mártonffy tovább folytathatta egyházpolitikáját, miközben többször konfrontálódott Xač'atur vardapettel, és kettejük között többször is éles hangvételű levélváltás történt.⁴¹

Mindeközben az erdélyi püspököt kellemetlen meglepetésként érte a kolozsvári jezsuiták fellépése. Ők ugyanis ebben a vitában az örmény vizitátort és az örmény unitus közösséget támogatták. Kiállásuk azért is meglepő volt, mert korábban, az 1690-es években a néhai Oxendio püspök latinizációs egyházpolitikáját támogatták Erdélyben.⁴² Azonban álláspontjuk az 1719. évre jelentősen megváltozott. Ők az 1664-ben az Apostoli Szent-szék által alapított lemergi Örmény Kollégiumban [Collegium Armenum] működő és tanító theatinus szerzetesekhez hasonlóan az örmény unitus hit megtartása mellett törekedtek lándzsát.⁴³ A jezsuiták úgy vélték, hogy az eltúlzott latinizáció, valamint az eretnekséggel történő alaptalan vádaskodás és ríogatás sokat árt a római katolikus egyháznak és az örmény egyházi uniónak, azaz az ilyenfajta egyházpolitika csak azt éri el, hogy az örmény hívek valóban visszamondják az egyházi uniót, és megtagadják az unitus hitet, holott a római katolikus egyház érdeke az lenne, hogy szilárdan megtartsa őket saját egyháza kebelén. Így az erdélyi örmény unitus rítust meg kell tartani, és a római katolikushoz kell igazítani, ahogyan az Lengyelországban 1689 óta szokásban volt – szólta a jezsuiták véleménye.⁴⁴

Mártonffynak az örményekkel fennálló ügye egyáltalán nem oldódott meg, mert a püspök 1721-ben elhunyt.⁴⁵ Nem sokkal később az általa bevádolt Lazar Budachowicz plébános is eltávozott az élők sorából. Ezt követően a Propaganda Fide az ügyet lezártnak tekintette, Xač'atur vardapet leveleit és jelentéseit azonban 1722. szeptember 21-én megtartott ülésén tárgyalta. A vardapet itt már az örmény püspöki szék betöltésének a szükségességét szorgalmazta, mert véleménye szerint ez mindenképp orvosolná az erdélyi örmény közösség felekezeti problémáit.⁴⁶ A püspökkérdéssel kapcsolatban újfent nem hoztak érdemi döntést, de abban az ott üléselő bíborosok megegyeztek, hogy rendszeresen küldenek Erdélybe apostoli vizitátorokat az örmények közé.⁴⁷

Mártonffy püspökkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy rövid ideig tartó főpapi hivatala során mindvégig azon fáradozott, hogy visszaállítsa az erdélyi katolicizmusnak

⁴¹ APF SOCG Vol. 623. Fol. 282^r, 283^r-284^v, 291^r, 293^r, 294^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 80^r-81^v.

⁴² ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 176. Pag. 106.; A jezsuiták erdélyi örmények körében végzett tevékenységéről lásd APF SOCG. Vol. 532. Fol. 440^r, 442^r-443^r, 444^r-^v, 445^r-448^v, 450^r-451^v, 461^r-463^v, 466^r, 467^r-468^v, 469^r, 470^r-471^v, 472^r; ELTE EKK Collectio Prayana (= Coll. Pray) Cod. 20. Pag. 283-284.+285.; Uo. Res Transylvanica (= G). Vol. 522. Fol. 173^r-^v; Prímási Levéltár (Esztergom) (= PL) Archivum Vetus Ecclesiasticum (= AEV) Sub Primate Széchényi. No. 273/2.; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században*. Bp. 2009. (TDI Könyvek 8) 223-233.; Balla Lóránt: *Csete István kézirat predikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: eredetiség, fordítás, közvetítés a kora-újkor jezsuita predikációkban*. Kolozsvár, 2017. (Doktori dolgozatok 20) 72-75.

⁴³ Az Örmény Kollégium első rektora az itáliai Clemente Galano (1610-1666) CR theatinus szerzetes-misszionárius volt. A Kollégiumról lásd bővebben APF CP Vol. 48. Fol. 296^r; uo. Vol. 64. Fol. 41^r-47^v.

⁴⁴ APF Lettere SC Vol. 109. Fol. 82^v-83^v, 111^v, 112^v-113^r, 191^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 97^r; Petrovich: *La chiesa armena in Polonia*, 12-49.

⁴⁵ APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 196^v, 243^r-^v.

⁴⁶ APF Acta SC Vol. 89/II. Fol. 345^r-346^v; uo. Vol. 90. Fol. 205^r-208^v; APF SOCG Vol. 623. Fol. 273^r-277^v.

⁴⁷ APF Acta SC Vol. 92. Fol. 58^r-65^v; APF SOCG Vol. 633. Fol. 58^r, 314^r-315^r; APF Lettere SC Vol. 110. Fol. 227^r; uo. Vol. 113. Fol. 707^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r.

a korábbi évszázad során igencsak megtépázott tekintélyét. Sok más, 17. század végi és 18. század eleji magyarországi püspökhöz hasonlóan az unitus egyházakban nem a partnert, hanem a riválist látta. Mártonffy Erdélyben egyértelműen egy központosított egyházmegyében gondolkodott. Ebbe a képbe viszont sem az unitus hitű örmények, sem az ugyancsak unitus hitű erdélyi románok nem fértek bele. Erdélybe érkezése után nem sokkal azért is fordult az örmények ellen, mert a románokkal ellentétben az erdélyi örményeknek éppen akkor nem volt egyházi vezetőjük. Ahogy már korábban említettem, Oxendio püspök halála után sem a Szentszék, sem pedig az örmény közösség képviselői nem tudtak dűlőre jutni az utódlás kérdésében, és ezt a helyzetet igyekezett kihasználni. Tisztában volt azzal is, hogy az 1690-es évek vallási viszályai miatt, illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt az örmény közösség lélekszáma jelentősen lecsökkent.⁴⁸ Ezért igyekezett befolyását mielőbb e közösségre is kiterjeszteni, ami óhatatlanul is feszültséggel járt. Mártonffy püspök az unitus románok eredményeit látva is aggódott az örmények miatt. Az erdélyi románság ugyanis épp az ő egyházi hivatala idején érte el a Szentszéknel és a bécsi udvarnál egyaránt, hogy megmaradjon az unitus püspöki hivataluk, illetve létrejöjjön az önálló egyházmegyéjük 1721-ben, Fogaras központtal.⁴⁹ Emiatt Mártonffy püspök attól tartott, hogy az erdélyi örmények követni fogják majd a románok példáját, azaz önálló püspöki széket és egyházmegyét akarnak majd alapítani Erdélyben.

Mindezek mellett Mártonffy megörökölte Oxendio püspök azon problémáját, hogy az örmény közösség továbbra is makacsul ragaszkodott a saját egyházi szokásaihoz. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy Mártonffy püspöksége alatt az erdélyi örmény papok többsége még Lembergben, az Örmény Kollégiumban végezte teológiai tanulmányait, ahol az oktatásban a latin rítus mellett igen nagy hangsúlyt fektettek a latinhoz igazított örmény unitus rítus elsajátítására is. Így az ott tanult örmény papok teljesen más egyházi kultúrában nevelkedtek, ami rengeteg konfliktust szült Erdélyben a római katolikus egyház képviselőivel. Ezért nem meglepő, hogy a rítusbeli különbségek miatt az örmény unitusokat másodrangú katolikusoknak tekintették, és szokásaikat a mindenkori eretnecség melegágyának tartották.⁵⁰

Mártonffy elképzelése tehát az volt, hogy Erdélyben kizárólag egy egyházmegye, egy római katolikus püspökség, illetve egy püspök létezhet. A Szent Hivatal Legfőbb Kongregációjának 1720. évi jelentése lényegében ebben a szándékában erősítette meg a püspököt. Az örmény püspöki hivatal áldatlan, ex lex állapota kapóra jött neki. Nagy segítségére volt Oxendio püspök példája is, akinek a szentszéki hatóságok az 1690. évi kinevezése óta – többek között az erdélyi katolikusok akkori sanyarú helyzete miatt –, meghagyták az erdélyi latin szertartású katolikusok lelki gondozását is. Ezért szentelt fel római katolikus papokat és templomokat Erdély-szerte. Mártonffy püspök számára ez jelentett külön

⁴⁸ APF Acta SC Vol. 77. Fol. 216^r–217^v; APF SOCG Vol. 559. Fol. 253^r–254^v; APF Lettere SC Vol. 97. Fol. 277^v–278^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 288^r; uo. Vol. 6. Fol. 206^r–207^v; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 61.

⁴⁹ APF CP Vol. 100. Fol. 94^r–98^v; ELTE EKK Collectio Kaprinayana B (= Második sorozat) Cod. 20. Pag. 206–212.; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 78–79.

⁵⁰ Erről a problémáról lásd bővebben Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből. Történelmi Szemle* 53 (2011) 283–313.

ürügyet, hogy beavatkozzon az erdélyi örmény unitus egyház ügyeibe, és ezáltal megszerezze az örmények feletti teljes befolyást. A Propaganda Fide többször kifogásolta, hogy Mártonffy püspök rendszeresen átlépte saját egyházi joghatóságát. Ez ügyben azonban – az erdélyi örmények kérése ellenére, vélhetően a magyar katolikus egyház nyomására – sohasem marasztalták el a püspököt. Ezért tekinthette a saját egyházi joghatósága alá tartozónak az erdélyi unitus örmény egyházat is.⁵¹

Mindenesetre Mártonffy püspök erdélyi örmény politikája megalapozta azt a feszült viszonyt, ami a 18. században fennmaradt a püspökség és az örmények között, bár Mártonffy halálát követően – átmenetileg – nyugodtabb korszak köszöntött be. 1721–1724 között az erdélyi püspökség is betöltetlen maradt,⁵² az új püspök, Antalffy János pedig ugyan rövid egyházi hivatala során (1724–1728), de békülékenyebb politikát folytatott. Örmény származású papokat szentelt fel, illetve ugyancsak ő szentelte fel a gyergyószentmiklósi örmény unitus plébánia- és a szamosújvári Salamon-templomokat.⁵³

Magában az örmény közösségben voltak belső feszültségek. Ezek a Szentszék által kiküldött Minas Barun (1695–1746) [Minas Paronean] apostoli vizitátor személyéhez kötődtek. A Rómában, a Collegium Urbanumban tanult örmény unitus pap még Xač'atur vardapet ajánlásának köszönhetően érkezett Erdélybe, akit a Propaganda Fide misszió-főnökké nevezett ki.⁵⁴ Azonban Minas csakhamar szembekerült az erdélyi örmény klérussal és az erdélyi püspökkel is. Antalffy püspök kifogása az volt, hogy a régi örmény egyházi szokásokat részesítette előnyben, a katolikus gyakorlat helyett.⁵⁵

Minas önmagát önkényesen az erdélyi örmények püspökének tartotta, miközben püspöki kinevezéssel nem rendelkezett.⁵⁶ A másik, komoly feszültséggel járó kifogás ellene az állítólagos korrupciója volt. Minast ugyanis pénzügyi visszaélésekkel vádolták meg a szentszéki hatóságoknál, amelyekre nem adott kielégítő választ. Ezen túlmenően azzal is megvádolták, hogy közeli rokonokat esketett össze, és ezzel ő maga is a vérfertőzés bűnében lett részes, továbbá sohasem tartotta be a börtöt. Legfőbb bűne az volt, hogy Erdélyben egy

⁵¹ Nagy: Mártonffy György és az erdélyi örmények, 83.

⁵² APF Acta SC Vol. 93. Fol. 428^v–429^r.

⁵³ APF SOCG Vol. 652. Fol. 196^r, 197^r; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 116.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 75., 91–93.

⁵⁴ Minas Barun a római Collegium Urbanumban együtt tanult az erdélyi örmény Luca Virzirescóval (1701–1778), a néhai Oxendio püspök unokaöccsével, aki később komoly egyházi karriert futott be Erdélyben. Erről lásd APF Acta SC Vol. 90. Fol. 104^{r-v}; APF SOCG Vol. 628. Fol. 81^r, 82^r; APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 193^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93^r–94^v; APF Coll. Urb. Vol. 4. Fol. 345^r, 514^{r-v}, 627^{r-v}, 688^r, 875^r, 928^r, 1049^r; Éble: *A szamosújvári Verzár család*, 36.

⁵⁵ APF Acta SC Vol. 91. Fol. 105^v–106^v, 162^r–165^v, 491^r–502^v; APF Acta SC Vol. 92. Fol. 58^r–65^v; APF SOCG Vol. 628. Fol. 572^{r-v}, 576^{r-v}, 577^r, 581^{r-v}, 582^r; APF SOCG Vol. 632. Fol. 438^{r-v}, 439^{r-v}, 446^{r-v}, 447^{r-v}, 448^{r-v}; uo. Vol. 633. Fol. 58^r, 314^r–315^r; uo. Vol. 661. Fol. 206^r–210^r; APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 268^{r-v}; uo. Vol. 114. Fol. 333^r; uo. Vol. 121. Fol. 108^v–111^r; uo. Vol. 123. Fol. 23^v–26^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 431^r, 441^r–442^r.

⁵⁶ APF SOCG Vol. 652. Fol. 191^{r-v}.

özvegyasszonnyal élt erkölcsileg kifogásolható kapcsolatban. Mindenesetre ezek után az örmény papnak nem volt maradása Erdélyben, és csakhamar Bécsbe távozott.⁵⁷

Ugyanakkor az örmény unitus pappal kapcsolatban egy fontos dolgot meg kell jegyezni. Minas Barun ellentmondásos ténykedésének dacára a Szentszékhez eljuttatott jelentéseiben felhívta a figyelmet arra, hogy az örmény unitus rítust meg kell őrizni Erdélyben, mert ez az ottani örmények megmaradásának egyik legfőbb záloga.⁵⁸ Összességében azonban Minas Barun erdélyi tevékenysége nem használt az örmény közösségnek, mert a katolikus egyház képviselői az egész erdélyi örménységet az ő viselkedésével azonosították. Ehhez társult az is, hogy a 18. század elején, a keleti származású főpapokkal és papokkal kapcsolatban a katolikus egyház vegyes érzelmeket táplált, mondhatni általánossá vált velük kapcsolatban a Szentszék csalódottsága és gyanakvása. A 17. század második felétől a Szentszéknel sokan kételkedtek a katolizált, keleti származású egyházi emberek őszinteségében. Sokan közülük valóban csak önérdékből, a magas egyházi hivatalok elnyeréséért és az azzal járó tekintélyes jövedelemért, vagy magas tisztségekért, pusztán karriervágyból tértek át Róma hitére. Ugyanakkor sok olyan keleti pap is akadt, aki ugyan katolizált, de mihelyst szembesült az ezzel járó kötelezettségekkel, szinte nyomban visszamondta a katolikus hitvallást, és visszatért ősei hitéhez. Az ilyen aktusok legtipikusabb esetei az áttért örmény papok közül kerültek ki.⁵⁹

Minas Barunt követően, 1728–1735 között a fentebb már említett Stefan Stefanowicz Roszka püspök vizitálta az örményeket Erdélyben. Őt a Szentszék Lengyelországból delegálta Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) leMBERGI örmény unitus érsek jóváhagyásával Erdélybe. Feladata egyértelmű volt: helyrehozni a Minas Barun által okozott hibákat, illetve rendszeresen ellenőrizni az erdélyi örmény közösség felekezeti viszonyait.⁶⁰

Roszka püspök Minas Barunnal ellentétben szívélyes viszonyt alakított ki az erdélyi örmény klérussal, azonban az erdélyi római katolikus püspökkel, Sorger [Zorger] Gergely Györggyel (1687–1739) korántsem volt ilyen kiegyensúlyozott a kapcsolata. Sorger Mártonffyhoz hasonlóan az erdélyi örmények teljes alávetését tűzte ki céljául, ezért Roszka

⁵⁷ APF Acta SC Vol. 103. Fol. 564^r–566^r; APF SOCG Vol. 652. Fol. 199^r–v, 200^r–v; uo. Vol. 654. Fol. 423^r–424^v; uo. Vol. 654. Fol. 423^r–424^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r; uo. Vol. 9. Fol. 255^r–v, 551^r. Minas Barun Erdélyben végzett egyházi tevékenységéről lásd bővebben Kovács: Az erdélyi örménykatolikus egyház, 62–66. Minas Barun később Bécsből Konstantinápolyba távozott egyházi (missziós) szolgálatra. Ugyanakkor 1733-ban visszatért Magyarországra, ahol a Temesközben a csanádi római katolikus egyházmegye területén végzett papi szolgálatot az ottani püspökség nagy meglepedésére. 1736-ban ünnepélyes keretek között rítust váltott, és mint római katolikus pap hunyt el 1746 körül Temesváron. Erről lásd bővebben APF Acta SC Vol. 101. Fol. 39^r–v; uo. Vol. 103. Fol. 364^r; uo. Vol. 106. Fol. 103^r–107^r; uo. Vol. 108. Fol. 287^v–290^r; APF SOCG Vol. 686. Fol. 68^r, 70^r, 71^r–v+73^v; uo. Vol. 697. Fol. 25^r–26^v, 27^r–v, 29^r–v, 30^r–v, 38^r–v+39^v; APF Lettere SC Vol. 137. Fol. 110^v–111^r, 284^v–286^v; uo. Vol. 148. Fol. 52^r–53^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 553^r–v.

⁵⁸ APF SOCG Vol. 661. Fol. 213^r–v, 217^r–218^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r–v, 651^r; uo. Vol. 9. Fol. 92^r.

⁵⁹ Erről lásd még Nagy Kornél: *Baán Isván. Theofánisz Mavrogordatosz (1626–1688) paronaxiai metropolia, munkácsi adminisztrátor*. Nyíregyháza, 2012. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes Vol. 3) 320. [Recenzió: *Athanasiana* 43 (2016) 209–210.]

⁶⁰ APF Acta SC Vol. 103. Fol. 483^r; APF SOCG Vol. 646. Fol. 61^r–v, 62^r; uo. Vol. 654. Fol. 427^r–428^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 333^r–v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5. Fol. 36^r–39^v.

erdélyi tevékenységét sem nézte jó szemmel. Ebbéli gyanakvásában közrejátszott az is, hogy Roszka, még ha ügyesen palástolta is, címzetes püspök volt, és Erdélybe jövetele előtt a lengyelországi Stanislawówban [Ivano-Frankivszk], valamint Lembergben, az örmény unitus érseki hivatalban szolgált.⁶¹

Sorger püspök attól tartott, hogy Roszka a saját joghatósága alá tartozó területen próbál zavart kelteni, illetve arra törekszik, hogy ő a legyen az erdélyi örmények unitus püspöke. Azonban az örmény főpapnak ilyen ambíciói nem voltak, ám kétségtelenül szíven viselte az erdélyi örmények sorsát. Jómaga is az örmény unitus rítust tartotta mérvadóknak – szemben a latinnal –, mert szerinte az örmények Erdélyben csak így tudnak fennmaradni.⁶² Vele szemben Sorger a már jól ismert latinista álláspontot képviselte, és az unitus örményeket nem tartotta őszintén katolikusoknak. Sőt, azt hangoztatta, hogy az örmény unitus rítus megléte Erdélyben alapjául szolgálhat a majdani a hittagadásoknak, skizmáknak, és az eretnokségeknek. Az Oxendio Virziresco halála óta üresen álló örmény püspökség kérdésében Roszka azon az állásponton volt, hogy az örmények egyházi unió mellett kitarásának legfőbb biztosítéka az lenne, hogy egyszer és mindenkorra betöltenék e püspöki széket.⁶³

Szinte Roszka püspök rövid erdélyi működésével egy időben, 1732-ben telepedtek le és alapítottak apátságot, illetve iskolát Ebesfalván [1733-tól Erzsébetváros] az örmény unitus mechitarista szerzetesek.⁶⁴ Legfontosabb céljuk az örmény unitus hit megerősítése volt, valamint jelentős munkát fektettek abba, hogy a diaszpórában, az idegen fennhatóság alatt élő örménység kultúráját megerősítsék. Ezért a mechitaristáknak mindvégig feszült volt a viszonya az erdélyi püspökökkel. Elsősorban az zavarta őket, hogy az erzsébetvárosi mechitaristák nem az erdélyi püspökség, hanem közvetlenül az érseki címet is viselő velencei mechitarista főapát egyházi joghatósága alá tartoztak.⁶⁵ Ráadásul maga a rend is szorgalmazta a szentszéki hatóságoknál az erdélyi örmény püspökség

⁶¹ APF Acta SC Vol. 99. Fol. 534^r; APF SOCG Vol. 666. Fol. 228^r+230^v; uo. Vol. 673. Fol. 191^r–192^v; APF Lettere SC Vol. 135. Fol. 237^r–238^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 595^r–^v, 596^r–^v. Erről lásd még Nagy Kornél: Egy 17. századi örménykatolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 197–212.

⁶² APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 597^r–598^v+604^v.

⁶³ APF Acta SC Vol. 102. Fol. 362^r; APF SOCG Vol. 652. Fol. 198^r–211^v; uo. Vol. 673. Fol. 191^r–^v; APF Lettere SC Vol. 135. Fol. 238^v–239^v; uo. Vol. 137. Fol. 27^v–28^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93^r–^v, 250^r–^v, 251^r–252^v, 253^r, 474^r–^v; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 116–117.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 92–93.

⁶⁴ Az örmény unitus szerzetesrend már 1728 óta kérelmezte a Szentszéknél az Erdélybe történő letelepedést. Erről lásd még APF Acta SC Vol. 98. Fol. 513^r–^v; uo. Vol. 99. Fol. 9^v–10^v; APF SOCG Vol. 663. Fol. 19^r–^v; APF Lettere SC Vol. 128. Pag. 13–14. (Megjegyzendő, hogy az APF Lettere SC 128-as számú iratcsomójának a számozása nem folióval, hanem paginával történik.) A mechitaristák a Szentszék áldásával 1744-ben Péterváradon [Újvidék, Novi Sad, Szerbia] is megtelepedtek, ahol ugyancsak apátságot és iskolát alapítottak. Érdekeség, hogy a péterváradon mechitarista apátság alapításában az erzsébetvárosi rendtársaik segédkeztek. Sőt, első apátjuk az erdélyi származású Megyesi Tódor OMech. [Ordo Mechitaristarum] lett, aki 1732–1744 között éppen az erzsébetvárosi apátságot irányította. Erről lásd APF Acta SC Vol. 114. Fol. 51^r–^v, 104^v–105^r, 384^r; APF Lettere SC Vol. 162. Fol. 67^r–68^r, 185^r, 355^r–^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 297^r; uo. Vol. 12. Fol. 9^r–^v.

⁶⁵ APF SOCG Vol. 691. Fol. 274^r, 275^r–^v; uo. Vol. 708. Fol. 373^r.

mielőbbi felállítását, ami új összetűzésekhez vezetett a püspökökkel, annak ellenére, hogy a mechitaristák és az erdélyi örmény unitus klérus képviselői tudatosan csak egy címzetes püspöki kinevezésben gondolkodtak. Az erdélyi (ebesfalvi, később erzsébetvárosi) mechitaristák álláspontjával összhangban az erdélyi örmények egyházi és világi vezetői az 1730-as évek elején írt leveleikben is azt hangoztatták, hogy Erdélyben nem örmény unitus megyéspüspököt, hanem a Szentszék által kinevezett és jóváhagyott címzetes püspököt szeretnének látni, aki a néhai Oxendio Virzirescóhoz hasonlóan az egyházi joghatóság szempontjából közvetlenül Rómához tartozna.⁶⁶ Erről azonban az erdélyi katolikus püspökség hallani sem akart.⁶⁷ Ennek ellenére az erdélyi örmények képviselői 1738-ban sikeresen elérték III. Károlynál, hogy kinevezze címzetes püspöküknek Michál Minas Theodorowicz szamosújvári plébánost.⁶⁸ Sőt az udvarnak és az erdélyi örményeknek időközben sikerült megnyerniük Domenico Passionei (1682–1761) bécsi apostoli nuncius, Ephesos címzetes érsekének támogatását is.⁶⁹ A Szentszék először támogatta a jelölést, majd az erdélyi püspökség és a magyar klérus erőteljes tiltakozása miatt visszatáncolt, és nem hagyta jóvá a királyi kinevezést. Részükről a fő kifogás az volt, hogy Theodorowiczot nem támogatta teljes mellszélességgel az egész erdélyi örmény közösség. Az erdélyi örmények közül ugyanis sokan egy másik papot, az erzsébetvárosi Dragomán Kristófot szerették volna püspöknek.⁷⁰ Ebben az ügyben kulcsszerepet játszott az időközben Passioneit váltó Camillo Merlini-Paolucci (1692–1763) bécsi apostoli nuncius, Iconium címzetes érseke, aki az erdélyi római katolikus püspökség sugalmazására olyan jelentéseket küldött Bécsből a Szentszékhez, miszerint az erdélyi örményeket Oxendio püspök halála óta az erdélyi püspökök mindig is jól kormányozták, és lelkiismeretesen gondoskodtak lelki vigaszukról. Ezen túlmenően a nuncius azt is kifejezésre juttatta, hogy az erdélyi örmények pénzügyi támogatással rászédtek az uralkodót. Theodorowicz személyében így egy teljesen alkalmatlan jelöltet nevezne ki. A viszály alapvető oka az volt, hogy Theodorowicz támogatta a régi örmény egyházi szokásokat, amit viszont a püspökség mereven elutasított. Az erdélyi örmény egyház ügyeiben egyre inkább az erdélyi római katolikus püspökség véleménye lett mérvadó. Ennek köszönhetően 1740-ben a Propaganda Fide az erdélyi püspökség kérésére elállt ettől az ügytől, így az örményeknek továbbra sem lett püspökük Erdélyben.⁷¹

A 18. század közepén, illetve a század második felében az erdélyi örménység továbbra is főpásztor nélkül maradt, és az erdélyi örmény unitus egyház papjai, valamint az erdélyi püspökség között továbbra is feszült maradt a viszony. A viták továbbra is a püspök-

⁶⁶ APF Acta SC Vol. 107. Fol. 300^r–302^v; APF Lettere SC Vol. 143. Fol. 215^v; APF Lettere SC Vol. 147. Fol. 239^v–241^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 475^r–^v; uo. Vol. 10. Fol. 29^r–30^r.

⁶⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 9 Fol. 579^r–^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5 Fol. 105^r–^v, 113^r–114^v.

⁶⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 284^r, 299^r.

⁶⁹ APF SOCG 708. Fol. 364^r–366^v, 368^r–^v, 369^r–370^v, 383^r; APF Lettere SC Vol. 149. Fol. 140^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 377^r–^v. Erről lásd még *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 94–96.

⁷⁰ APF Acta SC Vol. 111. Fol. 331^r–335^r.

⁷¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 27^r; Lukácsy: *Historia Armenorum*, 96–102.; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 114.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 170–173.

ség és az örmény rítus kérdése körül forogtak. Az Erdélyben szolgálatot tevő örmény unitus papok többsége a római Collegium Urbanumban, valamint ugyancsak a Szentszék által életre hívott lembergi Örmény Kollégiumban végezte teológiai tanulmányait, ahol továbbra is nagy figyelmet szenteltek – a latin mellett – az örmény unitus rítusnak.⁷² Arról nem is beszélve, hogy az Erdélyben munkálkodó (erzsébetvárosi) mechitaristák kizárólag örmény unitus rítus szerint miséztek, és tanulmányaikat Velencében, a San Lazzaro szigetén fekvő mechitarista főapátságban végezték.⁷³

A 18. század derekának erdélyi római katolikus püspökei, mint például Sztojka Antal (1699–1770), Batthyány József (1727–1799) vagy Bajtay Antal szinte mindvégig sérelmezték, hogy az örmény papok nem hazai szemináriumokban végezték tanulmányaikat. Emellett azt is kifogásolták, hogy a latinnal párhuzamosan a régi örmény naptárt és időszámítást is használták, illetve leveleiket és jelentéseiket is többször ilyen formában keltezték.⁷⁴

Az örmények helyzetét tovább bonyolította, hogy gyakran az erdélyi román unitus (görögkatolikus) püspökökhöz fordultak védelemért. Emiatt Petre Pavel Aaron (1712–1764) és Atanasie Rednic (1722–1772) fogarasi püspökök több jelentést küldtek a Propaganda Fidéhez az erdélyi örmények helyzetéről. Nyilvánvalóan az örmények sugalmazására a román püspökök is az erdélyi örmény püspöki szék betöltését szorgalmazták a Szentszék-nél. A Propaganda Fide azonban ebben az ügyben nem foglalt állást, ami lényegében azt jelentette, hogy hallgatólagosan Gyulafehérvár álláspontját támogatta.⁷⁵

Erdélyi katolikus püspökei úgy tekintettek az örmény és a román unitusok együttes fellépésére, hogy az örmények unitusként olyan egyházi személyek védelmét kéri, akik nem őszintén a római katolikus egyház hívei, és nem voltak képesek saját híveiket az erdélyi román skizmamozgalmak idején Róma hitét megtartani. Így az örmények újból a szakadártság gyanújába keveredtek, mert bizonytalan hitű főpapok támogatását keresték.⁷⁶

Ezt az áldatlan állapotot igyekezett megoldani az 1770-es években Lemberg örmény unitus érseksége. Eddig – az 1690 óta – érdemben nem foglalkoztak az erdélyi örményekkel, de Lengyelország 1772. évi első felosztását követően Galícia és vele Lemberg városa

⁷² APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 278^v; uo. Vol. 5. Fol. 137^r–138^v, 153^r+154^v, 477^r, 479^r; uo. Vol. 7. Fol. 41^{r-v}, 42^{r-v}+ 44^v; uo. Vol. 8. Fol. 242^r, 301^r; uo. Vol. 9. Fol. 267^r; uo. Vol. 11. Fol. 165^{r-v}.

⁷³ APF SOCG Vol. 779. Fol. 217^r, Fol. 221^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 12. Fol. 248^{r-v}; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5. Fol. 418^r, 420^{r-v}, 461^r–462^r.

⁷⁴ APF Acta SC Vol. 128. Fol. 372^r–378^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 75^{r-v}, 76^r; uo. Vol. 14 Fol. 102^{r-v}; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5 Fol. 470^r, 473^r–474^r; uo. Vol. 6. Fol. 47^r–48^r, 53^{r-v}, 72^r, 74^r–75^r, 80^r. Erről lásd még Lukácsy: *Historia Armenorum*, 113.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 199.

⁷⁵ APF Acta SC Vol. 133. Fol. 230^r–233^v; APF SOCG Vol. 779. Fol. 217^r–220^v, 223^r–224^v; uo. Vol. 806. Fol. 132^r–135^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 336^r–337^v.

⁷⁶ APF SOCG Vol. 798. Fol. 115^{r-v}; uo. Vol. 806. Fol. 122^r, 128^r, 132^r–135^v, 143^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 505^{r-v}; uo. Vol. 15. Fol. 174^r, 179^r, 428^{r-v}; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria. Vol. 1. Fol. 555^r–556^v, 564^r–565^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 6 Fol. 165^r. Az erdélyi görögkatolikusokról lásd bővebben még Miskolczy Ambrus: *A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberalizmusig Erdélyben és Magyarországon*. *Aetas* 20 (2003) 2. sz. 86–95. Vö. Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi vallási uniók politika rendszerének főbb jellemzői (1762–1772)*. *Egyháztörténeti Szemle* 13 (2012). 2. sz. 10–28.; Uő: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760-70-es években*. Bp., 2018. (METEM Könyvek 81.)

a Habsburg-monarchiához került. Galícia és Erdély lakói immár ugyanannak az uralkodónak hódoltak. Ezután az érsekek figyelmét felkeltette az erdélyi örmény unitus egyház helyzete. Az 1770-es években az aggastyán Jakub Augustynowicz (1701–1783) lemergi örmény unitus érsek titokban vizitátorokat küldött Erdély területére, hogy részletes jelentéseket készítsenek az erdélyi örmények egyházáról. Ezekben a dokumentumokban az állt, hogy Gyulafehérvár tudatosan az erdélyi örmény egyház elsorvasztására törekszik. A római katolikus püspökök nem engedték, hogy az unitus hitű örmények Erdélyben betöltsék a püspöki hivatalukat, és mindent megtettek annak érdekében, hogy teljes ellenőrzésük alá vonják az örményeket. Az unitus érsekség valójában azt kifogásolta, hogy az erdélyi püspökök saját egyházi joghatóságuk alá tartozónak tekintették az erdélyi örményeket, miközben hivatalosan 1690 óta a Szentszék alá tartoztak, ami ezt a joghatóságot nem adta át az erdélyi egyházmegyének.⁷⁷ Ezért Lemberg 1782-ben bejelentette azon igényét, hogy szeretné az erdélyi örményeket végérvényesen a saját joghatósága alá vonni, illetve őket a saját főegyházmegyéjébe szervezni, élükre pedig püspököt kineveztetni Szamosújvár központtal. A lemergi örmény unitus érsekség ezt hamarosan kezdeményezte a Szentszéknél is.⁷⁸

Az időközben elhalálozott Augustynowicz érsek örökébe lépő, Yakub Walerian Tumanowicz (1714–1798) érsek ezt az álláspontot csakhamar magáévá tette. A legerősebb érve az volt, hogy tulajdonképpen az erdélyi örmények körében a missziót és az egyházi uniót még az érsekség kezdeményezte az 1680-as évek elején. Sőt az érsekség akkori vezetőinek, Vardan Hunanean (1644–1715) érseknek és Deodatus Nersesowicz (1644–1709) püspöknek volt köszönhető, hogy az erdélyi örmények 1689-ben Lembergben letették a katolikus hitvallást, és hivatalosan kimondták a vallási uniót.⁷⁹ Annak idején az érsekség szorgalmazta Oxendio Virziresco püspöki kinevezését. S mindez természetesen az érsekség egyházi joghatósága alatt történt, amelyet a Szentszék a missziók kezdetén maga is elismert és jóváhagyott. Az érsekség képviselői sérelemként hozták fel továbbá, hogy Lembergől önkényesen, a magyar klérus kérésére, közvetlenül Oxendio püspöki kinevezését követően vették el az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot. Értelenségüknek adtak hangot továbbá több dokumentumban is, hogy miért akart mindenáron az erdélyi püspökség beavatkozni egy olyan egyház belügyeibe, amely akkor is létezett, amikor az erdélyi püspökséget még be sem töltötték.⁸⁰

Lemberg lépése felháborította az erdélyi püspökséget. Batthyány Ignác (1743–1798) erdélyi püspök tiltakozott Giuseppe Garampi (1725–1792) bécsi (korábbi varsói) apostoli nunciusról, Corneto-Montefiascone érsekénél is, aki az ügyben közvetíteni próbált a felek

⁷⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 19. Fol. 220^r–221^v, 222^r–224^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 145^{r-v}; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia. Vol. 13. Fol. 228^r+230^r, 430^{r-v}+433^v.

⁷⁸ ASV ANV Vol. 190. Fol. 189^v–190^r; uo. Vol. 191. Fol. 19^r, 38^v–39^r, 358^{r-v}; uo. Vol. 192. Fol. 96^v–97^r; uo. Vol. 196. Fol. 270^r.

⁷⁹ APF SOCG Vol. 861. Fol. 88^{r-v}, 89^r–90^r; ASV ANV Vol. 196. Fol. 273^r+278^v.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 512. Fol. 181^r; APF CP Vol. 29. Fol. 609^r, 610^r, 611^r, 612^r–613^v, 617^v, 628^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134^v–135^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146^{r-v}.

között.⁸¹ 1782-ben Batthyány püspök azzal a panasszal fordult a Szentszékhez, hogy Lemberg önkényesen és illetéktelenül avatkozik egyházmegyéje ügyeibe. Ezen túlmenően III. Károlynak arra a fentebb már említett, 1726. évi rendelkezésére hivatkozott a Szentszékhez küldött írásos panaszában, miszerint az erdélyi unitus örmények, vagy más néven az örménykatolikusok (ritus armenus catholicus) mindenben engedelmeskedni kötelesek Erdély római katolikus püspökének, és ezt a Szentszék is elismerte.⁸² Batthyány levele elhallgatta, hogy az uralkodó csak addig kötelezte engedelmességre egyházi ügyekben az örményeket, amíg püspököt nem nevez ki számukra a Szentszék áldásával. Kétségtelen azonban, hogy a Szentszék nem erősítette meg ezt a rendelkezést, sőt a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött források erről egy szót sem szóltak. Batthyány szerint már hosszú ideje az erdélyi római katolikus püspökség gyakorolja a joghatóságot az erdélyi örmények felett, továbbá némi túlzással azt hangoztatta, hogy amióta az erdélyi örmények elfogadták az egyházi uniót, mindig is az erdélyi püspök volt a főpásztoruk. A püspök ezáltal valótlanságokat állított, hiszen köztudott volt, hogy az erdélyi örmények abban az időben a Propaganda Fide alá tartoztak egyházi joghatóság szempontjából, és főpásztoruk a már többször említett Oxendio Virziresco volt.⁸³

Erre a véleményre maga a lemergi örmény unitus érsekség reagált: eljuttatta a bécsi udvarba és Rómába azt az 1690. évi szentszéki döntést, miszerint az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot Lemberg érseksége helyett közvetlenül a Szentszék, pontosabban a Propaganda Fide, és nem az erdélyi püspökség gyakorolja.⁸⁴ Tumanowicz érsek úgy határozott, hogy ezt az ügyet II. József (1765–1790) császár és király elé terjeszti, arra kérve őt, hogy a Szentszék és az erdélyi püspökség helyett az ő érseki hivatala gyakorolhassa felettük az egyházi joghatóságot. Ezt azzal az érveléssel támasztotta alá, hogy Erdélyhez hasonlóan Galícia és Lemberg már Lengyelország 1772. évi felosztását követően a Habsburg Monarchia szerves részét képezte. Az érsek számára kézenfekvőnek tűnt, hogy joga és kötelessége az erdélyi örmények feletti joghatóság megszerzése, illetve felhatalmazása van arra, hogy megvédje az unitus örményeket az erdélyi római katolikus püspökök túlkapásaitól. Azonban Tumanowicz érsek lépése elhamarkodottnak bizonyult. Először is kijelentette, hogy az erdélyi örmény egyházi ügyekbe Oxendio Virziresco püspök halála óta csak és kizárólag neki van beleszólása, míg az erdélyi katolikus püspökségnek nincs. Másodsor, magát már de jure az erdélyi örmények főpásztorának is tekintette, anélkül hogy erről akár az udvar, akár a Szentszék részéről hivatalos megerősítést, illetve

⁸¹ APF SOCG Vol. 861. Fol. 85^r–86^v; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 709^v–711^r, 730^r–734^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 207^r–v+210^v; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria. Vol. 2. Fol. 697^r–v.

⁸² APF Acta SC Vol. 152. Fol. 368^r–395^v; APF SOCG Vol. 861. Fol. 65^r–81^v; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 396^r–v; uo. Vol. 242. Fol. 223^v–224^v, 358^v–359^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 402^r–410^v, 412^r–v.

⁸³ APF SOCG Vol. 861. Fol. 96^r–97^v, 98^r–v, 99^r–v, 100^r–101^r; ASV ANV Vol. 196. Fol. 271^r–v; APF Lettere SC Vol. 242. Fol. 670^v–671^v.

⁸⁴ Lukácsy: *Historia Armenorum*, 131.; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 112.; Vanyó Thamér Aladár: *A bécsi pápai követ-ség levéltárának iratai Magyarországról*. 1611–1786. Bp., 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris) 181–182.

felhatalmazást kapott volna. E megnyilatkozások nemcsak a magyar klérus, illetve a szentszéki hatóságok, hanem az udvari körök nemtetszését is kiváltották.⁸⁵

A konfliktust tovább mélyítette, hogy Tumanowicz érsek minden fórumon azt hangoztatta, hogy az erdélyi örmény egyháznak vissza kell térnie Lemberg ellenőrzése alá. Bizonyos szempontból Tumanowicznak igaza volt, még ha érvei túlzottak is voltak. Szerinte a római katolikus egyház nem érti az örmény unitus rítust, nem beszél, valamint nem ismeri az ősi liturgikus örmény nyelvet, és ezért csak az ő vezetése alatt álló egyházmegye képes gondoskodni az erdélyi örmények egyházáról.⁸⁶

II. József Tumanowicz érsek felvetése kapcsán előbb az erdélyi püspökségnél, majd utóbb a Szentszéknél érdeklődött, majd négy év vizsgáldást követően 1786. szeptember 14-én határozottan elvetette az érsek kérelmét. Az uralkodó azzal indokolta döntését, hogy Erdély katolikus püspökei a Szentszékkal egyetértésben hosszú ideje példamutatóan kormányozták egyházi ügyekben az erdélyi örményeket, akik a birodalom hűséges és odaadó alattvalói voltak. Ezért nem látta értelmét, hogy az erdélyi örmény unitus egyház ismételten Lemberg egyházi joghatósága alá kerüljön. II. József továbbá kihangsúlyozta, hogy az ottani klérus mindig is a Propaganda Fide által meghatározott instrukciókat követte. Ezzel az uralkodó lezártnak tekintette a két egyházmegye között fennálló vitát.⁸⁷

A döntés egyértelműen a Batthyány Ignác vezette erdélyi püspökségnek kedvezett.⁸⁸ Más szóval ez azt jelentette, hogy az örmények elvileg továbbra is a Propaganda Fide, de gyakorlatban az erdélyi püspökség joghatósága alatt maradtak. Batthyány püspök ezzel ezt a vitát megnyerte. Győzelmét egyrészt annak köszönhette, hogy udvari és szentszéki körökben „bennfentesebbnek” tartották a lembergi érseknél, másrészt ügyesebben használta az erdélyi püspökök azon érvét – amelyet először Mártonffy György püspök nyilvánított ki 1718-ban és 1719-ben –, miszerint az erdélyi püspököknek azért volt joguk beavatkozni az örmények ügyeibe, mert Oxendio püspököt az 1690. évi kinevezésekor nemcsak az örmények, hanem az akkor püspök nélkül élő erdélyi katolikusok lelki vezetésével is megbízták. Ezért vizitálta az 1690-es években a székelyföldi plébániákat, ezért szentelt fel erdélyi magyar papokat, harangot és oltárokat Erdély-szerte. Batthyány azt is előadta a vita során, hogy Szobellébi Bertalan (1631–1707) püspöki helynök halálát követően Oxendio Virziresco püspök 1708–1709 között átmeneti jelleggel Erdély római katolikus vikáriusa volt, valamint 1712–1713 között az erdélyi katolikus püspök hivatalát látta el megbízottként a kinevezett, ám Erdélyben a lábát tartósan megvetni képtelen Illyés András (1637–1712) püspök elhunytát követően.⁸⁹ Mindezek pedig lényegében feljogosí-

⁸⁵ ASV ANV Fol. 196. Fol. 278^r–279^v.

⁸⁶ APF Acta SC Vol. 154. Fol. 302^r–310^v; APF SOCG Vol. 867. Fol. 99^{r-v}+102^v; APF Lettere SC Vol. 244. Fol. 585/^{r-v}; ASV ANV Vol. 192. Fol. 189^v–190^r, 210^v–211^r, 273^{r-v}, 299^{r-v}, 299^v–300^r, 321^v, 343^{r-v}; uo. Vol. 193 Fol. 137^v–138^r, 138^r, 154^v–155^r; uo. Vol. 196. Fol. 38^r, 274^r–276^v, 277^{r-v}, 294^r, 295^r, 296^{r-v}, 297^{r-v}, 298^r.

⁸⁷ Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 237–238.

⁸⁸ ASV ANV Vol. 196. Fol. 273^{r-v}; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 112.

⁸⁹ APF Acta SC Vol. 74. Fol. 296^{r-v}; uo. Vol. 83. Fol. 7^r–8^v; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3. Fol. 42^r–43^v; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 57. Erről lásd még Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Kolozsvár, 1860. I. 365–366.; Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája*

tották az erdélyi római katolikus püspököket arra, hogy az erdélyi örmények egyházi ügyeibe beavatkozzanak. Ezzel egyidejűleg az örmény püspöki szék betöltésének az ügye végleg lekerült a napirendről, és valójában nem sok esély maradt arra, hogy ezt az egyházi hivatalt betöltsék.⁹⁰

A fentiekből látható tehát, hogy a 19-20. századi szakirodalom, amely az erdélyi örmények 18. századi történetét aranykornak ábrázolta, jelentős részben tévedett. Az ugyan kétségtelen, hogy a 18. században az erdélyi örménység gazdaságilag jelentősen megerősödött, egyházi vonatkozásban azonban egyáltalán nem beszélhetünk aranykorról, sőt az idézett szentszéki levéltári források épp az ellenkezőjét bizonyítják. A 18. században, Oxendio Virziresco unitus püspök 1715-ben bekövetkezett halálát követően az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház gyakorlatilag a pusztá fennmaradásáért küzdött. Az erdélyi örménykatolikus egyház képviselői a 18. században nem tudták elismertetni a világi és egyházi hatóságoknál, hogy felekezetük egyenrangú legyen a római katolikkal, e szándékuk az erdélyi római katolikus püspökség makacs ellenállása miatt elbukott. Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház 18. század végi állapotát tükrözik, Erdélyből és Lengyelországból Rómába küldött jelentések, amelyek az örmény unitus püspöki szék betöltetlen voltáról, a mind kritikusabbá váló paphiányról, az erőltetett latinizációról, a gyakori rítusváltásokról és a hívek számának jelentős csökkenéséről számoltak be.⁹¹

Valójában az aranykor fogalmát a 19. század végének asszimilált, magyar ajkú, de örmény gyökerű értelmisége kreálta, amely az erdélyi örmények 18. századi történelmét azért idealizálta, mert akkor a beszélt örmény nyelv Erdélyben még valóban létezett.

XVII. században. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172) 18.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 269–272.

⁹⁰ A 19. század közepén Ferenc József császár és király próbált felállítani egy örménykatolikus (unitus) püspökséget Szamosújvár központtal. Szándéka a Szentszék és Haynald Lajos (1816–1891) erdélyi római katolikus püspök, későbbi kalocsai érsek és bíboros ellenállásán elbukott. Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 323–326.

⁹¹ Erről lásd többek között APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 599/^{r-v}, 635^r; uo. Vol. 21. Fol. 36/^{r-v}, 71/^{r-v}, 216^r–217/^v; uo. Vol. 22. Fol. 165/^{r-v}; APF Coll. Urb. Vol.11. Fol. 165/^{r-v}.

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009

1 9 0 0 2